

दुर्गम भेकमा एफएम रेडियो : रेडियो डोल्पा सञ्चालनका चुनौती

अंकलाल चलाउने

परिचय

दुर्गम भेक त्यसमाथि पनि कर्णाली भन्ने बित्तिकै सबैको दिमागमा आधारभूत आवश्यकता पूर्ति गर्ने वस्तुसमेत नपाएर भोक, रोग र गरिबीमा जीवन काटिरहेका नागरिकको तस्बिर आउँछ । कर्णालीबारे मिडियामा हुने चर्चा परिचर्चाले हाम्रो दिमागमा त्यस्तो चित्र कोरिदिएको हो ।

यो लेख नेपालको अति विकट जिल्ला डोल्पामा एफएम रेडियो सञ्चालन गर्दाका चुनौतीबारे केन्द्रित छ । दुर्गम भेकमा मिडिया सञ्चालन निकै कठिन कार्य हो । आवश्यक स्रोतसाधन तथा दक्ष जनशक्तिको सहज आपूर्ति त्यहाँ छैन । साथै, उर्जा, सडक जस्ता भौतिक पूर्वाधारको भरपर्दो व्यवस्था नहुँदा त्यसबाट सिर्जित आर्थिक भार थेग्न रेडियो स्टेसनलाई धौधौ परेको छ । यो लेखले डोल्पामा रेडियो स्थापना र सञ्चालनका क्रममा आएका चुनौतीको फेहरिस्त प्रस्तुत गरेको छ । साथै, रेडियो स्थापनामा स्थानीय मानिस जति उत्साहित हुन्छन्, त्यही मात्राको तयारी र रणनीति नहुँदा रेडियो आर्थिक हिसाबले कमजोर भएको र प्रसारण सामग्रीमा परनिर्भरता बढ्दै गएको तर्क लेखमा गरिएको छ । सुगम र दुर्गम क्षेत्रका रेडियोलाई राज्यले एउटै आँखाले हेर्दा दुर्गममाथि न्याय हुन नसकेको ठहर यहाँ गरिएको छ ।

भन्डै आधा अर्थात् ४६ प्रतिशत (सीबीएस सन् २०१२) नागरिक अभैर निरक्षर रहेको डोल्पामा रेडियोको महत्त्व निकै छ । स्थानीय भाषा र संस्कृतिको संवर्द्धन तथा स्थानीय सरोकारका आर्थिक-राजनीतिक मुद्दाबारे आपसी छलफल र बहसका लागि रेडियो नै निर्विकल्प माध्यम हो । तर आर्थिक रूपले जर्जर अवस्थामा रहेको जिल्लामा खुलेको रेडियोलाई भरथेग गर्न स्थानीय आर्थिक स्रोतको अभाव छ भने दुर्गममा यस माध्यमको महत्त्वलाई राज्यले नबुझिदिनाले पनि रेडियो उपेक्षितभैँ देखिन्छ । सुगम तथा प्रशस्त आर्थिक कारोबार हुने र सञ्चारका साधनको विकल्प भएका क्षेत्रमा खुलेका रेडियोलाई राज्यले गर्ने

व्यवहार डोल्पामा पनि उस्तै हुन्छ । आर्थिक संकटले कार्यक्रम उत्पादनमा पर्याप्त लगानीको अभाव, दक्ष जनशक्ति आपूर्तिको चुनौतीले अधिकांश समय काठमाडौँबाट उत्पादित कार्यक्रमले ओगट्ने र स्थानीय विषयवस्तु ओभेलेमा पर्ने तथ्य यो लेखले उजागर गरेको छ । हुन त केन्द्रबाट उत्पादित विषयवस्तु नै स्थानीय एफएम रेडियोमा हावी हुने पक्षलाई अन्य अध्ययन (अधिकारी २०६९, तिमिल्सिना २०६९, नेपाल सन् २००७, प्रिङ्गल र सुब्बा सन् २००७) ले पनि देखाएका छन् । रेडियो डोल्पाका सन्दर्भमा त्यहाँको आर्थिक-सामाजिक-भौगोलिक परिस्थितिले यो चुनौती अभैँ पेचिलो बन्न पुगेको छ ।

यो अध्ययनले सामान्यतया २०७० असोजदेखि २०७१ चैतसम्मको अवधिलाई समेटेछ । तथ्य संकलनको मूल आधार सम्बन्धित व्यक्तिसँगको कुराकानी नै हो । यद्यपि रेडियोसँग सम्बन्धित दस्तावेजको अध्ययन पनि गरिएको थियो र अनुसन्धान अवधिमा प्रसारित कार्यक्रमका विवरण एवं विषयवस्तुलाई पनि अध्ययनमा उपयोग गरियो । साथै, २०७० असोजमा रेडियो स्टेसनको गतिविधिको अवलोकन पनि गरिएको थियो ।

लेखलाई मुख्य दुई खण्डमा बाँडिएको छ । पहिलो खण्डले डोल्पामा एफएम रेडियो स्थापनाको पृष्ठभूमि प्रस्तुत गरेको छ । दोस्रोले विकट क्षेत्रमा सञ्चालित रेडियोको आर्थिक, प्राविधिक र व्यवस्थापकीय चुनौतीको वर्णन गर्छ । साथै, आर्थिक अभाव, प्राविधिक कठिनाइ र दक्ष जनशक्तिको आपूर्तिमा भएको समस्याले रेडियोको कार्यक्रम उत्पादनमा पारेको असरबारे पनि यस खण्डमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ । अन्तमा निष्कर्ष दिइएको छ ।

एफएम रेडियो स्थापनाको पृष्ठभूमि

डोल्पामा एफएम रेडियो सुरु हुनुअघि आधुनिक सञ्चारका केही पूर्वाधार तयार हुँदै थिए । यद्यपि यसको इतिहास भने धेरै पुरानो छैन । वि.सं. २०३५ सालमा सरस्वती माध्यामिक विद्यालय दुनैका शिक्षकहरूको प्रयासमा फोकसुण्डो पत्रिकाको प्रकाशनपछि जिल्लामा पत्रकारिताको सुरुआत भयो । उक्त माविका तत्कालीन प्रधानाध्यापक गंगाप्रसाद उपाध्यायसमेत १० जना सो पत्रिकाको सम्पादकीय समूहमा थिए । त्यसै गरी २०३९ मा *ताम्रवर्णी* नामक अर्को पत्रिका त्रिपुरा सांस्कृतिक समितिले प्रकाशनमा ल्यायो । यसका सम्पादक लक्ष्मीनारायण न्यौपाने थिए (देवकोटा २०४६) । यी दुवै पत्रिका निरन्तर भएनन् । २०५५ माघमा *कान्तिपुर* दैनिकले डोल्पा प्रतिनिधि खटाएपछि नै जिल्लाका मुद्दामा राष्ट्रिय खबरपत्रिकाहरूमा कलम चलाउन स्थानीय पत्रकार जन्मिन थाले । त्यसपछि

राष्ट्रिय समाचार समिति (रासस) ले वि.सं. २०५६ मा त्यहाँ जिल्ला प्रतिनिधि थप्यो । २०५८ असोजमा हिमाली सुस्केरा पाक्षिक सुरु भयो (बुढा २०६५) । उक्त पत्रिकाको सम्पादक तथा प्रकाशक विष्णुलाल बुढाका अनुसार स्थानीय पत्रिका भए पनि टाइपिङदेखि छपाइसम्मका धेरै काम नेपालगञ्जमा हुन्थ्यो । वि.सं. २०६३ मा अफसेट प्रेस जडान गरेर जिल्लाबाटै छापन थाले पनि विद्युत आपूर्ति लगायत अन्य प्राविधिक समस्याले प्रेस चल्न सकेको छैन । पत्रिका छपाइको लागि प्रेस फेरि कहिले चल्छ भनेर पर्खनुपर्ने अवस्था छ । २०६८ जेठदेखि हिमाली सुस्केराले अनलाइन पनि सुरु गरेको छ ।^१ यो अनलाइन पनि नियमित रूपमा अद्यावधिक गरिएको पाइँदैन ।^२ वि.सं. २०५९ मा डोल्पा दर्पण पत्रिका जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भएको जानकारी भेटिन्छ (डोल्पा जिविस २०७१) । त्यसबारे थप तथ्य भने खुल्न सकेन । त्यसै गरी वि.सं. २०६३ मा विस्कृन् र २०६७ मा डोल्पाली आवाज त्रैमासिक बजारमा आए (डोल्पाली आवाज २०६७) । यी दुई पनि नियमित भएनन् । यसरी २०७१ चैतसम्म जिल्लाबाट विभिन्न समयमा छ ओटा पत्रिका प्रकाशित भए पनि यो अध्ययनको क्रममा एउटै पनि अस्तित्वमा रहेको पाइएन । वि.सं. २०६५ तिर एभिन्जुज, सगरमाथा र नेपाल टेलिभिजनले जिल्ला संवाददाताको नियुक्ति गरेपछि नै स्थानीय रूपमा टेलिभिजन पत्रकारिता सुरु भएको हो ।

आधुनिक सञ्चारमाथि स्थानीय पहुँचको दृष्टिकोणले डोल्पाली सञ्चारमाध्यमसँग पहिलोपल्ट रेडियो नेपालले जोडेको हो । भौगोलिक हिसाबमा नेपालकै सबभन्दा ठूलो जिल्ला डोल्पामा रेडियो नेपालको तरंग पुगे पनि आवाजको गुणस्तर राम्रो छैन । बिहान र बेलुका मिडियम वेभ तथा दिउसो सर्टवेभ ब्याण्डमा रेडियोको ध्वनि खोज्नु पर्दछ । सर्टवेभमा आवाजको गुणस्तर फेरबदल भइरहने हुँदा दिनभर रेडियो सेट घरमा थन्काइन्थे भने बिहान बेलुका मात्र प्रयोगमा आउँथे । एफएम रेडियो सुरु भएपछि सदरमुकाम दुनैमा रेडियो स्पष्ट सुन्न सकिने भएको छ । तर त्यसभन्दा परको अवस्था अझै समस्याग्रस्त छ । त्यस्तै, २०६४ भदौबाट जिल्लाका फन्डै सबैजसो गाविसमा मोबाइल टेलिफोन सेवा पुगेको छ । टेलिफोन सेवाको विस्तारसँगै इन्टरनेटमा पनि यहाँका नागरिकको पहुँच रहेको देखिन्छ । तर इन्टरनेटको सुविधा पनि दुनैमा मात्र सीमित छ । दुनैमा सरकारी तथा केही गैरसरकारी

^१ हिमाली सुस्केराले सञ्चालन गरेको अनलाइन dolpaonline.com हो । यससम्बन्धी समाचार http://dolpaonline.com/index.php?option=com_content&view=article&id=144:2011-05-26-19-51-42&catid=58:editorial&Itemid=92 मा उपलब्ध छ, १६ चैत २०७१ मा हेरिएको ।

^२ २०७२ जेठ अन्ततिर पछिल्लोचोटि यो वेबसाइट अवलोकन गर्दा २०७२ वैशाख ३० भन्दा पछाडिका समाचार वा सामग्री यसमा देखा परेनन् ।

कार्यालय र केही साइबर व्यापारी तथा व्यक्तिको घरमा स्याटेलाइटमार्फत नेपाल टेलिकमको एडिएसएल इन्टरनेट जोडिएको छ । केही व्यक्तिले स्काइ तथा एनसेलको डाटा कार्ड सिस्टमबाट इन्टरनेट प्रयोग गरिरहेका छन् । सुस्त गतिमा इन्टरनेट चल्ने भएकोले आवश्यक पेज खोल्न, डाउनलोड तथा अपलोड गर्न निकै समय कुर्नुपर्छ । त्यो पनि बीचबीचमा सिग्नल हराउने कारणले त्यति भरपर्दो हुँदैन । दिन दिनैजसो इन्टरनेटको भरमा काम गर्नुपर्ने पत्रकार यसबाट सबैभन्दा बढी पीडित छन् (बुढा २०७०) ।

रेडियो डोल्पाको स्थापना

वि.सं. २०६३ मा लोकतन्त्र पुनर्बहाली हुनुअघिसम्म सहरी क्षेत्रमा सीमित एफएम रेडियो त्यसपछिको अवस्थामा देशका कुना कुनामा पुग्न थाले । विकट नै भए पनि डोल्पालाई त्यो लहरले नछुने कुरै थिएन । स्थानीय रेडियो चलाउन यहाँ पनि विभिन्न समूह जुमुराउन थाले । फलस्वरूप यो अध्ययन हुने बेलासम्म पाँच ओटा समूह छुट्टाछुट्टै रूपमा रेडियो स्थापना गर्ने अभियानमा लागेका देखिन्छन् जसमध्ये चार ओटा रेडियोका लागि सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले इजाजत नै दिइसकेको छ भने दुई ओटा सञ्चालनमा आइसकेका र दुई ओटाको इजाजत रद्द भएको छ (हेर्नुहोस् तालिका १) ।^३

सबभन्दा पहिले इजाजत लिने डोल्पा सामुदायिक एफएमको माउ संस्था सेडा नेपालका अध्यक्ष लंकबहादुर शाहीका अनुसार उक्त रेडियो तोकिएको समयावधिभित्र सञ्चालनमा आउन सकेन । त्यसैले पुनः एक पटक प्रक्रिया मिलाएर इजाजत पत्र नवीकरण पनि गरिएको थियो ।^४ जुम्लामा रेडियो चलेको देख्दा डोल्पामा

^३ मैले स्थलगत अध्ययन गर्दाको समय (२०७० असोज) मा रेडियो डोल्पामात्र सञ्चालनमा थियो । त्यसैले यो लेख सोही एफएम रेडियोमा केन्द्रित छ । यो लेखको अन्तिम रूप तयार भइरहँदा (२०७२ जेठ) भने रेडियो त्रिपुराले परीक्षण प्रसारण सुरु गरेको छ ।

^४ रेडियो सञ्चार (लाइसेन्स) नियमावली, २०४९ को नियम १० र राष्ट्रिय प्रसारण नियमावलीको नियम १६ ([www.moic.gov.np/ upload/documents/national-boardcasting-rules-2052-n.pdf](http://www.moic.gov.np/upload/documents/national-boardcasting-rules-2052-n.pdf)) अनुसार लाइसेन्सको अवधि एक आर्थिक वर्षसम्म बहाल रहन्छ । लाइसेन्स नवीकरण गराउन चाहने व्यक्तिले लाइसेन्स बहाल रहने अवधि भुक्तान नहुँदै नवीकरणको लागि तोकिएको ढाँचामा लाइसेन्स दिने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ । म्याद भुक्तान भएपछि लाइसेन्स नवीकरण गर्न आएमा पहिलो एक महिनासम्मको लागि १० प्रतिशत, दोस्रो एक महिनासम्म २० प्रतिशत, तेस्रो एक महिनासम्म ३० प्रतिशत, चौथो एक महिनासम्म ४० प्रतिशत, पाँचौँ एक महिनासम्म ५० प्रतिशत र छैटौँ एक महिनासम्म शत प्रतिशत जरिवानासमेत लिई लाइसेन्स दिने अधिकारीले त्यस्तो लाइसेन्स नवीकरण गरिदिनेछ । ६ महिनाभित्र पनि लाइसेन्स नवीकरण नगराएमा त्यस्तो लाइसेन्स स्वतः रद्द हुनेछ (श्री ५ को सरकार २०६२ : १६५१-१६५२) ।

तालिका १ : डोल्पामा सञ्चालनका लागि इजाजत पाएका रेडियोहरू २०७२ जेठसम्म

क्र.सं	रेडियोको नाम	इजाजत पाएको मिति	इजाजत लिने संस्था वा समूह	क्षमता (वाट)	फ्रिक्वेन्सी (मेगाहर्ट्ज)	रेडियो वहाचने स्थान	कैफियत
१	डोल्पा सामुदायिक एफएम	२०६३/६/२४	दिगो तथा न्यायोचित विकास प्रतिष्ठान (सेडा)-नेपाल	१००	१०१०	डुनै १, डोल्पा	सञ्चालन नभई इजाजत खारेज भयो
२	रेडियो शे-फोक्सुगडो आवाज	२०६६*	शे-फोक्सुगडो सामुदायिक सञ्चार सहकारी संस्था लि.	१००	१०३६	जुफाल १, डोल्पा	सञ्चालन नभई इजाजत खारेज भयो
३	रेडियो डोल्पा	२०६८/६/८	सूचना, सञ्चार तथा शिक्षा सञ्जाल (आइसनेट)	१००	१०१४	डुनै १, डोल्पा	२०६८ जेठ १५ देखि नियमित प्रसारण
४	रेडियो त्रिपुरा एफएम	२०७०/१/१२	डोल्पा सामुदायिक सञ्चार सहकारी संस्था लि.	१००	८९६	जुफाल १, डोल्पा	२०७२ जेठ ११ देखि परीक्षण प्रसारण

* यो रेडियोको लागि कदम चाल्ने समूह विवादमा परेर जिम्मेवारीबाट सबैजना आपसमा टाढिँदा आधिकारिक कागजात कोसँग छुन् र तिनको जानकारी मसँग छैन भन्ने जवाफ संलग्न व्यक्तिहरूले दिएपछि रेडियोले इजाजत पाएको पूर्ण मिति पत्ता लागेन । सञ्चार मन्त्रालयले पनि इजाजतको समयवाधि गुञ्जिसकेका वा नवीकरण नगरिएका रेडियोहरूको रेकर्ड राखेको छैन ।

पनि चलाउने रहर जाग्यो ।^५ केही व्यक्ति तथा संस्थाले रेडियो स्थापनाका लागि सहयोग गर्ने आश्वासन पनि दिए । तर सहयोग सार्थक नभएपछि रेडियो सुरु हुन सकेन । दिइएका आश्वासन सबै मौखिक भएकोले बाध्य गराउने अवस्था पनि भएन ।^६ डोल्पा सामुदायिक एफएमले इजाजत लिइसकेको कुरा स्थानीय अग्रज पत्रकार विष्णुलाल बुढालाई थाहा रहेनछ । उनले डोल्पामा सामुदायिक रेडियो स्थापना गर्ने हेतुले सूचना, सञ्चार तथा शिक्षा सञ्जाल (आइसनेट) नामक संस्था दर्ता गरी २०६४ सालमा इजाजतको लागि सञ्चार मन्त्रालयमा निवेदन दिएछन् । सञ्चार मन्त्रालयले डोल्पामा दुई ओटा रेडियो हुने भएकोले कसरी चल्छ भन्ने प्रश्न गरेपछि मात्र पहिला नै अर्को कुनै सामुदायिक रेडियोले इजाजत पाइसकेको कुरा उनले थाहा पाएछन् । त्यो रेडियो डोल्पा सामुदायिक एफएम हो भन्ने थाहा पाएपछि उनी त्यसबारे थप बुझ्न लंकबहादुर शाही बसेको ठाउँमा पुगेछन् । तर सीधै उक्त रेडियोबारे नसोधेर आफू रेडियो स्टेसनको इजाजत लिन काठमाडौँ आएको बताउँदा शाहीबाट उनले इजाजत लिइसकेको रेडियोबारे कुनै कुरा नफुत्काएपछि आफूलाई त्यसमा सामेल गराउने चाहना शाहीलाई नभएजस्तो बुझेर उनी डोल्पा फर्किएछन् । उनको बुझाइअनुसार शाहीले डोल्पा फर्केर विष्णु देवकोटा (सुरूमा रासस हुँदै पछि रेडियो नेपाल र गोरखापत्रका डोल्पा जिल्ला संवाददाता) लाई रेडियो सञ्चालनमा ल्याउन जिम्मा दिए । देवकोटाले चाहिँ विष्णुलाल बुढालाई उक्त रेडियोमा सामेल हुन प्रस्ताव गरेका पनि थिए । तर उनले उक्त प्रस्ताव अस्वीकार गरे । अर्को रेडियोको इजाजत लिने प्रक्रिया पनि अघि बढेन ।^७ आफूलाई संलग्न गराउन नचाहेको भन्ने बुढाको भनाइ सत्य नभएको बरु आफूले पहिलो भेटमा नै सबै मिलेर इजाजत लिइसकेको रेडियो चलाउने प्रस्ताव राखेको शाही बताउँछन् । साथै, विष्णु देवकोटालाई रेडियो चलाउन आफूले कहिल्यै नभनेको पनि लंकबहादुर शाहीको भनाइ छ ।^८

दोस्रो इजाजत लिएको रेडियो शे-फोकसुन्डो आवाज पनि सञ्चालकबीचको विवादले गर्दा सुरु नै हुन सकेन । उक्त संस्थामा कमल बुढा, विष्णु देवकोटा,

^५ कर्णाली अञ्चलकै पहिलो एफएम रेडियोको रूपमा २०६१ असार ३ मा जुम्लाको सदरमुकाम खलंगामा सामुदायिक रेडियो कर्णाली सञ्चालनमा आएको थियो । रेडियो कर्णालीबारे थप जानकारी <http://radiokarnali.org/static-page/about/> मा उपलब्ध छ, २०७१ चैत २१ मा हेरिएको ।

^६ सेडा नेपालका अध्यक्ष लंकबहादुर शाहीसँग २०७० फागुन १ मा गरिएको कुराकानी ।

^७ विष्णुलाल बुढासँग २०७० असोज ३ मा गरिएको कुराकानी ।

^८ शाहीसँग २०७० फागुन १ मा गरिएको कुराकानी ।

ललित ओली (दैलेखी), इन्द्र रोकायालगायत थिए । यसमा विष्णुलाल बुढा पनि संलग्न हुन आइपुगे । उनैलाई संस्थाको नेतृत्व सुम्पिएको थियो । तर रेडियो स्टेसन कहाँ राख्ने भन्ने विषयको विवाद तथा आर्थिक अनियमिततालाई कारण देखाएर समूहमा विभाजन आयो र रेडियो सञ्चालन हुन सकेन । धेरै श्रोताको पहुँचमा हुने भएकाले जुफालवासी कमल बुढा र अरुहरू जुफालमा स्टेसन स्थापना हुनुपर्ने बताउँथे । तर दुनैमा बसोबास र जागिर-व्यवसाय गर्दै आएका विष्णुलाललाई त्यो कुरा चित्त बुझेको थिएन । यद्यपि दुनैबाहेक जिल्लाको साल्दाङ, नर्कू, त्रिपूराकोट जहाँ भए पनि हुने भन्ने आफ्नो धारणा रहेको बुढा बताउँछन् । नेतृत्वमा रहेका बुढा विवाद मिलाएर अगाडि बढ्नुको सट्टा संस्थाबाटै बाहिरिए । आफूलाई अध्यक्ष बनाइए पनि स्टेसन सञ्चालनका लागि भनेर उठाइएको रकम प्रसारण सुरु नहुँदै हिनामिना हुन थालेपछि त्यस्तो संस्थाको नेतृत्वमा बस्न उपयुक्त नभएको विष्णुलाल बुढाको भनाइ छ ।^९ विवादको सुझावत रेडियो स्टेसन कहाँ राख्ने भन्ने विषयबाट भएको र पछि आर्थिक हिनामिना पनि जोडिएको कमल बुढा पनि स्वीकार्छन् ।^{१०} विष्णुलाल बुढाको ठाउँमा अम्बरराम बुढालाई ल्याइए पनि त्यहाँ आपसी विवाद रोकिएन र रेडियो स्थापना गर्ने प्रयासमा पूर्णविराम लाग्यो ।

विष्णुलाल बुढालाई नयाँ रेडियो खोल्ने धुनले छोडेको थिएन । तेस्रो समूहबाट बाहिरिएपछि उनी पुरानै संस्था आइसनेटको नाउँमा एफएम रेडियो सञ्चालन गर्न कस्सिए । संस्था पुरानै भए पनि केही सदस्य नयाँ भएकाले नयाँ शिराबाट कामको थालनी भयो र रेडियो डोल्पाको नाउँमा २०६८ असोज ८ मा इजाजत लिइयो । यो समूहको निरन्तर सक्रियतापश्चात् दुनैमा रेडियो स्थापना गरी पाँच महिनामै रेडियो सञ्चालनमा ल्याइयो । २०६८ माघ ३ देखि परीक्षण प्रसारण थालेको यो एफएम रेडियोले २०६८ चैत १५ देखि नियमित प्रसारण गर्न थाल्यो ।^{११}

आपसी विवादका कारण रेडियो शे-फोक्सुन्डो आवाजको स्थापना हुन सकेन । त्यसका संस्थापकमध्येका एक कमल बुढाले पनि सो समूह छोडेर नयाँ रेडियोको इजाजत लिने प्रक्रिया थाले । परिणामस्वरूप डोल्पा सामुदायिक सञ्चार सहकारी संस्था लिमिटेडको नाउँमा रेडियो त्रिपूरा एफएमको जन्म भयो ।

^९ बुढासँग २०७० असोज ३ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१०} कमल बुढासँग २०७० फागुन १० मा गरिएको कुराकानी ।

^{११} विष्णुलाल बुढासँग २०७० असोज ३ मा गरिएको कुराकानी ।

जुफाल गाविसमा स्टेसन रहने गरी २०७० वैशाख १२ मा इजाजत लिइएको सो रेडियोले २०७२ जेठ ११ बाट परीक्षण प्रसारण थालेको छ ^{१२}

रेडियो सञ्चालनका चुनौती

लगानीमा अस्पष्टता

सेडा नेपालको अग्रसरतामा रेडियो स्थापना गर्ने पहिलो प्रयास मुख्यतः सुस्को आश्वासनअनुसार लगानी उद्घन नसकेरै असफल भएको थियो । स्पष्ट कानूनी परिभाषा नभए पनि नेपालमा सामुदायिक रेडियो भन्ने बित्तिकै प्रायः गैरसरकारी संस्था वा स्थानीय क्षेत्रमा खुलेका सञ्चार सहकारी संस्थाले खोलेका एफएम रेडियोलाई नै बुझिन्छ । गैरसरकारी संस्थाले व्यक्ति वा अन्य दातृ संस्थसँग आर्थिक सहयोग वा ऋण लिएर एफएम रेडियो स्थापना गरेका छन् । सहकारीद्वारा सञ्चालित रेडियो स्थापना गर्न प्रायः तिनका सदस्यलाई शेयर वितरण गरी रकम जुटाइन्छ (हुमागाईं २०६५) । आफ्नो क्षेत्रमा खुल्ने रेडियोलाई स्थानीय सरकारी निकायले पनि सहयोग गरेको पाइन्छ । स्थानीय क्षेत्रका जनप्रतिनिधिमाफत सांसद विकास कोषबाट पनि कहिलेकाहीँ रेडियो स्थापना र सञ्चालनमा सहयोग हुने गरेको छ । रेडियो डोल्पा आइसनेट नामक गैरसरकारी संस्थाको स्वामित्वमा खुलेको हुनाले यसले पनि गैरसरकारी संस्थाद्वारा सञ्चालित अन्य एफएम रेडियोले भैं संघ संस्था तथा व्यक्तिबाट सहयोग रकम उठाएको हो । रेडियो जम्मा साढे १३ लाखमा स्थापना भएको हो जसमा ठूलो स्रोत व्यक्तिगत तवरबाट उठाइएको थियो । कुल ३४ जना व्यक्तिसँग कम्तीमा रु १० देखि ३० हजारसम्म उठाएर ९ लाख रूपैयाँ संकलन भएको थियो ^{१३} त्यसमाथि कर्णाली एकीकृत, ग्रामीण विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र (किर्डाक) ले १०० वाट क्षमताको एउटा ट्रान्समिटर (३ लाख ४६ हजार रूपैयाँ बराबर) र डोल्पा जिल्ला विकास समिति (जिविस) ले रेडियो टावरको लागि १ लाख रूपैयाँ बराबरको जीआई पाइप सहयोग गरेका थिए । रेडियो सञ्चालनमा आइसकेपछि जिविसबाट २ लाख रूपैयाँ अनुदान प्राप्त भएको थियो । त्यस्तै सांसद विकास कोषबाट तत्कालीन सभासद् रामबहादुर बोहोरा (नेकपा माओवादी) ले २ लाख र दूधकुमारी हमाल

^{१२} कमल बुढासँग २०७० फागुन १० मा गरिएको कुराकानी ।

^{१३} रेडियो डोल्पाको वेबसाइट (www.radiodolpa.org.np/aboutus.php) मा ३२ जना भनिएको छ तर रेडियो सञ्चालक समितिका सदस्य रवीन्द्र शाहीसँग २०७२ जेठ ८ मा गरिएको टेलिफोन कुराकानी र रेडियो सञ्चालक समिति तथा आइसनेट अध्यक्ष विष्णुलाल बुढासँग २०७० असोज ३ मा गरिएको कुराकानीअनुसार ३४ जनाको संलग्नताबारे जानकारी पाइएको हो ।

(नेपाली काँग्रेस) ले ५० हजार स्त्रैयौं पनि उपलब्ध गराए । यसले केही पछिसम्म आवश्यक उपकरण खरिद गर्न र रेडियो सञ्चालन गर्न भरथेग गर्‍यो ।

संस्थागत सहयोगको कुनै समस्या नभए पनि व्यक्तिगत रूपमा उठाइएको रकम भने चन्दा, सदस्यता शुल्क वा ऋण के हो भन्ने बारेमा अस्पष्टता छ । यसले रेडियोभित्र केही विवादसमेत सिर्जना गरेको छ । रेडियो स्थापना गर्न भनी खडा गरिएको रेडियो डोल्पा एफएम स्थापना कोषमा रकम जम्मा गर्ने व्यक्तिहरू स्थानीय व्यापारी, शिक्षक तथा अन्य कर्मचारी हुन् । कुराकानीका क्रममा कतिपय सदस्यले रेडियोमा लगानी गरिएको शेयर भनेर सुरूमा आफूलाई बुझाइएको बताएका छन् ।^{१४} अध्यक्ष विष्णुलाल बुढा भने सो रकम रेडियोले कमाएपछि फिर्ता गर्ने सर्तमा सापटीस्वरूप लिइएको बताउँछन् । यद्यपि फिर्ता गर्दा सुरूमा लिइएको रकममा ब्याज वा लाभांश कुनै पनि नाउँमा नबढ्ने उनको प्रस्तोक्ति थियो । रेडियो स्थापना भएको तीन वर्ष पूरा भइसक्दा पनि ती ३४ जनामध्ये कसैले आफूले दिएको रकम फिर्ता पाएका छैनन् । तीमध्ये केहीलाई रेडियो वा उसको माउसंस्था आइसनेटमा आफ्नो हैसियत के हो भन्ने पनि प्रस्ट छैन । स्थापनाक्रममा रेडियोलाई रकम उपलब्ध गराउने मध्येका एक रूपचन्द्र बुढाले आफू आइसनेटको सदस्य हो कि रेडियोको वा त्यहाँ आफ्नो अरु कुनै हैसियत छ आफूलाई नै थाहा नभएको बताएका छन् । उनी भन्छन्, "सुरूमा सामुदायिक रेडियो भन्ने सुनियो । हाम्रै रेडियो जस्तो लागेर पैसा दिइयो । पछि संस्थाको आडमा व्यक्तिको रजाइँ देखिन थालेपछि चासो दिन छोडियो ।"^{१५} यसरी आर्थिक सहयोग गर्नेलाई नै रेडियोले अपनत्व महसुस गराउन सकेको छैन । लगानीका सम्बन्धमा देखिएको यस्तो अस्पष्टताले स्टेसनको भविष्य र व्यवस्थापनबारे विनाकुनै योजना तथा गृहकार्य प्रसारण थालिएको प्रस्ट पार्दछ । र, यसले रेडियोको समग्र सञ्चालनमा असर पुऱ्याएको छ ।

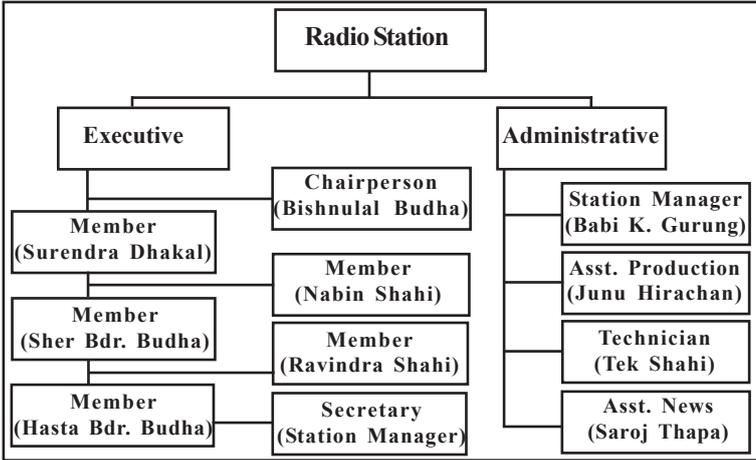
स्थानीय जनशक्तिको उपलब्धता

एउटा रेडियो स्टेसन नियमित रूपले सञ्चालन गर्न कति जनशक्ति आवश्यक हुन्छ भनेर ठ्याक्कै किटान गर्न मिल्दैन । प्रसारण समय, कार्यक्रमको प्रकृति र त्यसमा हुने विविधता जस्ता कुराले जनशक्तिको आवश्यकता निर्धारण हुन्छ ।

^{१४} आइसनेटका सदस्य रवीन्द्र शाहीसँग २०७२ जेठ ८ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१५} रूपचन्द्र बुढासँग २०७० चैत २९ मा टेलिफोन कुराकानी । उनी जिल्ला विकास समिति डोल्पाका कर्मचारी पनि हुन् ।

प्रसारण समय बढी हुँदा तथा आन्तरिक कार्यक्रम उत्पादनको मात्रा र विविधता हुँदा कर्मचारी बढी चाहिन्छ भने प्रसारण समय तथा आन्तरिक रूपमा उत्पादित कार्यक्रमको अनुपात कम हुँदा जनशक्ति पनि कम भए पुग्छ । रेडियो डोल्पामा तीन जना कर्मचारी (पूर्णकालीन) ले रेडियोको प्रशासनदेखि प्रसारणसम्मको सम्पूर्ण काम धानेको तथ्य भने आफैमा अनौठो छ । एक जना स्टेसन प्रबन्धक, एक जना समाचार सहायक र एक जना प्राविधिक स्टेसनमा नियमित काम गरिरहेका छन् । तिनैले रेडियोको व्यवस्थापन, समाचार उत्पादन, समाचार वाचन, कार्यक्रम सञ्चालन, सुरक्षा प्रबन्ध आदि सबै काम भ्याउनुपर्छ । स्टेसनको सांगठनिक संरचना (हेर्नुहोस् तस्बिर १) मै रेडियो सञ्चालनका लागि जम्मा चार जनाको पद सिर्जना गरिएको छ । सुरूमा काम गर्ने सहायक कार्यक्रम उत्पादकले २०७० असारमा काम छोडेपछि रिक्त हुनआएको उक्त पद पूर्ति भएको छैन ।

तस्बिर १ : रेडियो डोल्पाको सांगठनिक संरचना (स्रोत : रेडियो डोल्पाको सूचना पाटी, २०७० असोज) ।

सांगठनिक संरचनामा समाचार शाखा छुट्याइएको छ, जसअन्तर्गत समाचार सहायक एक जना मात्र कार्यरत छन् । संवाददाताको पदमा पूर्णकालीन भनेर यो पङ्क्ति लेख्दा (२०७२ जेठ) सम्म नियुक्ति दिइएको छैन । इच्छुक दक्ष व्यक्ति नभेटिएकोले सट्टा कर्मचारी राख्न नसकेको अध्यक्ष विष्णुलाल बुढाको भनाइ थियो । नियमित कर्मचारीबाहेक स्ट्रिन्जरका रूपमा केही समाचार प्रतिनिधि कार्यरत रहेको

बुढाले जानकारी दिए ।^{१६} आफ्ना प्रतिनिधि नभएका जिल्लाभित्रका कुनै स्थानमा केही घटना भए त्यहाँका स्थानीयवासी वा विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकलाई फोनमार्फत सम्पर्क गरी समाचार टिप्ने गरिएको समाचार सहायक सरोज थापाले बताए ।^{१७} दक्ष जनशक्तिको अभाव कर्णाली अञ्चलभरि नै भएको दाबी गर्दै रेडियो कर्णाली आवाजका कार्यकारी प्रमुख नवराज महतारा भन्छन्, "कर्णाली अञ्चलमै अहिलेसम्म पत्रकारिता पढाउने एउटा उच्च माध्यमिक विद्यालय पनि छैन । यी क्षेत्रमा मिडिया जनशक्ति उत्पादन गर्ने आक्कल-भुक्कलको तालिम हो ।^{१८} अर्धदक्ष जनशक्ति कर्णालीभरिको समस्या त हो नै, भएकालाई पनि कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण रेडियोले आकर्षित गर्न सकेको छैन । नभए जिल्लामा अन्य पेशा अँगालेका शिक्षित जनशक्ति आवश्यक तालिम प्राप्त गरेर पनि रेडियोमा जाने थिए । रेडियो स्टेसन पनि जम्मा तीन जनाको भरमा मात्र चल्नु पर्दैनथ्यो ।

पत्रकारिताबारे औपचारिक अध्यापन नभए तापनि समय समयमा पत्रकार उत्पादन गर्न तालिम भने हुने गरेको छ यस क्षेत्रमा पनि । आइसनेटले नै जिविसको आर्थिक सहयोगमा स्थानीय युवा विकास साभेदारी कार्यक्रमअन्तर्गत वि.सं. २०६९ र २०७० मा गरी दुई पटक पत्रकारिता तालिम दिएको थियो । जिविसले तालिम सञ्चालनका लागि आइसनेटलाई २०६९ सालमा ६० हजार र २०७० सालमा ६४ हजार रूपैयाँ प्रदान गरेको अध्यक्ष विष्णुलाल बुढाले बताए । तालिममा हरेकचोटि २०-२५ जनाले भाग लिएका थिए । यस हिसाबले जनशक्तिको अभाव नुहनु पर्ने हो । तर तालिम केवल औपचारिकताका लागि मात्रै रहेछ भन्ने कुरा रेडियोमा काम गर्न सक्ने दक्ष जनशक्तिको अभाव भएबाट पनि आकलन गर्न सकिन्छ । डोल्पामा कुनै एक गैरसरकारी संस्थाले सञ्चालन गरेको पत्रकारिताको तालिममा भाग लिएकी स्थानीय अस्मिता बोहोराको अनुभवले तालिमको प्रभावकारिताबारे अड्कल काट्न सजिलो हुन्छ । उनी भन्छन् :

आफू कुन तालिम लिइरहेकी छु । त्यो कसले दिएको हो ? केही थाहा भएन तर विषयवस्तु पत्रकारिताबारे थियो । अधिल्लो दिन पनि भएको रहेछ, मलाई थाहा भएन । भोलिपल्ट साथीसँग घुम्दै जाँदा म पनि सहभागी भएकी थिएँ । मलाई हाजिर गर्न लगाइयो । पाँच सय रूपैयाँ पनि दिइयो । म अचम्मित भएँ ।^{१९}

^{१६} बुढासँग २०७० असोज ३ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१७} थापासँग २०७० चैत २० मा गरिएको टेलिफोन कुराकानी ।

^{१८} महतारासँग २०७० पुस १७ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१९} बोहोरासँग २०७१ चैत १३ मा गरिएको कुराकानी ।

तालिम दिनका लागि अनुभवी प्रशिक्षकको पनि उत्तिकै अभाव छ डोल्पामा । डोल्पाजस्तो दुर्गम ठाउँमा जिल्लाबाहिरबाट प्रशिक्षक बोलाएर तालिम सञ्चालन गर्न निकै महँगो पर्न जान्छ । त्यसैले प्रायः जिल्लाबाहिरबाट घुम्ने उद्देश्यले अथवा कुनै कामको सिलसिलामा त्यहाँ पुगेको मौका छोपेर पत्रकारिताबारे केही अनुभव सँगालेका व्यक्तिलाई प्रशिक्षक बनाएर तालिम सञ्चालन गरिन्छ । उदाहरणका लागि, २०७० सालमा आइसनेटले सञ्चालन गरेको तालिमका लागि नेपाल टेलिभिजनका पत्रकार नन्द देवकोटालाई रिपोर्टिङका लागि डोल्पा आएको मौकामा प्रशिक्षक बनाइएको थियो । उनको आफ्नो कामबाहेक थप चार दिन बसिदिन अनुरोध गरेर स्थानीय युवालाई तालिम दिइएको थियो । यस्तो मौका नछोप्ने हो भने जिविसबाट तालिमका लागि भनेर प्राप्त बजेटले बाहिरबाट ल्याइने प्रशिक्षकको आतेजाते खर्च पनि धान्दैन । यसले पनि देखाउँछ कि त्यहाँ दिइने तालिम कति उद्देश्यमूलक र गुणस्तरीय हुन सक्छ । उसै पनि रेडियो पत्रकारिताको सन्दर्भमा दक्ष प्रशिक्षकको अभाव देशभरि छ (हुमागाई र अरू २०६७) । रेडियो र छापा माध्यममा अलगअलग विशेषता र स्वभाव छन् । तर, रेडियो पत्रकारिता बारेमा तालिम दिने पनि छापा माध्यमका अनुभवी गुरूले नै हो (गुरागाई २०६५ : २८) । यति हुँदाहुँदै पनि डोल्पा जिल्लाको समग्र पत्रकारिता ज्यादै सीमित तालिमका आधारमा गर्दै र सिक्दै हुर्किएका थोरै जनशक्तिले नै धानिरहेका छन् । रेडियोमा क्रियाशील जनशक्तिलाई तलव, सुविधा आदि पनि आकर्षक छैन । रेडियोको नियमित आम्दानी तलमाथि भइरहँदा कर्मचारीले समयमा तलब पाउन सक्दैनन् । पारिश्रमिकको कुरा गर्दा रिट्रन्जरले प्रतिरिपोर्ट ७० रूपैयाँ पाउने गरेका छन् । त्यसै गरी पूर्णकालीन एकजना कर्मचारीमध्ये स्टेसन म्यानेजरको तलब मासिक रु २० हजार र अरूको १५ हजार छ ।^{२०}

प्राविधिक समस्या

विद्युत वा वैकल्पिक उर्जाको आपूर्तिमा अनियमितता, ट्रान्समिटर तथा रेडियो स्टेसनका उपकरण मर्मत सम्भारका लागि प्राविधिक र आवश्यक सामानको अभाव, आदि दुर्गम क्षेत्रमा रेडियो सञ्चालनका निकै ज्वलन्त प्राविधिक समस्या हुन् । रेडियो प्रसारणका लागि विद्युत मेरूदण्ड नै हो । विद्युत आपूर्तिको हिसावले डोल्पा लघु जलविद्युत आयोजनामा भर परेको छ । जम्मा ४० किलोवाट उत्पादन भइरहेको (डोल्पा जिविस २०७१ : ९०) तथा जिल्लाका धेरै स्थानमा त्यही लघु

^{२०} विष्णुलाल बुढासँग २०७० असोज ३ मा गरिएको कुराकानी ।

जलविद्युत बाँडिने भएकाले आलो-पालो गरी बिहान बेलुकाको समयमा मात्रै त्यहाँ विद्युत आपूर्ति हुन्छ । अझ जलविद्युत आयोजनामा कुनै गडबडी भयो भने त महिनासम्म विद्युत आपूर्ति बन्द हुन पुग्छ । यसको सीधा असर नियमित विद्युत आपूर्ति हुनुपर्ने मिडिया सञ्चालनमा परेको छ । विष्णुलाल बुढा भन्छन्, "विद्युत समस्याकै कारण हिमाली सुस्केरा पाक्षिक दुई वर्षदेखि निस्कन सकेको छैन ।"^{२१} भन् रेडियोको सन्दर्भमा स्टेसनबाट फाल्नेदेखि रेडियो-सेटबाट आवाज प्राप्त गर्नसम्म विद्युत चाहिन्छ । त्यसैले रेडियोले विद्युत अभावको मार धेरै खेप्नुपरेको छ ।

विद्युत आपूर्ति नभएको बेलामा पनि रेडियो डोल्पाको प्रसारणमा अवरोध नआओस् भनेर जेनेरेटर किनेर हेलिकोप्टरबाट त्यहाँसम्म पुऱ्याइएको छ । तर त्यसको सञ्चालन पनि त्यति सहज भने छैन । पेट्रोल हाली जेनेरेटर चलाउन उसै त महँगो पर्ने, त्यसमाथि महँगो ढुवानीका कारण सदरमुकाम दुनैसम्म पुग्दा पेट्रोलको मूल्य प्रति लिटर रु ५०० पुग्छ । कहीं खच्चड र कहीं मान्छेलाई बोकाएर त्यहाँ पुऱ्याइएको पेट्रोल स्थानीय बजारमा सधैं सहजै पाइँदैन । रेडियोका प्राविधिज्ञ टेक शाहीका अनुसार अन्य विद्युतीय भार घटाएर प्रसारणका आधारभूत रेडियो सामग्री र दुई ओटासम्म कम्प्यूटर चलाउँदा दिनमा ८ लिटरसम्म खर्च हुन्थ्यो । त्यस हिसाबले एक महिनामै १ लाख २० हजार रूपैयाँ इन्धनमा मात्र लाग्ने भयो ।^{२२} धेरै समयसम्म जेनेरेटर चलाउँदा मर्मतसम्भार खर्च थप लाग्ने भयो । जेनेरेटर चलाउन आर्थिक अवस्थाले नधान्ने भएपछि तीन महिनासम्म चलाएर त्यसलाई थन्क्याइयो । त्यसपछि विद्युत विकल्पमा इन्भर्टर किनिएको छ । त्यो पनि प्रभावकारी भएको छैन । रेडियो सञ्चालक समितिका सदस्य रविन्द्र शाहीका अनुसार त्यो पनि आवश्यकभन्दा बढी क्षमताको भएकाले अनियमित विद्युत आपूर्तिको बीच चार्ज गर्न कठिनाइ हुँदा धेरै समय धान्दै नर बेलाबेलामा प्रसारण अवरुद्ध हुन पुग्छ । त्यसैले अर्को विकल्पका रूपमा सोलार उर्जाबारे छलफल थालिएको छ ।^{२३} यसरी उर्जाको समस्याले गर्दा दैनिक १० घन्टा प्रसारण हुनुपर्ने रेडियो विद्युत नभएको दिन ६ घन्टा मात्र हुन्छ । कतिपय अवस्थामा उर्जा फारु गर्नुपर्ने बाध्यताले अन्य किसिमका कार्यक्रमका बेला रेडियो प्रसारण बन्द गरेर केही स्थानीय समाचार, बीबीसी नेपाली सेवा र काठमाडौँबाट सीआइएनले उपलब्ध गराउने साभ्ना खबर श्रोतालाई सुनाउन मात्र पनि रेडियो

^{२१} बुढासँग २०७० असोज ३ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२२} टेक शाहीसँग २०७२ जेठ १२ मा गरिएको टेलिफोन कुराकानी ।

^{२३} रवीन्द्र शाहीसँग २०७२ जेठ ८ मा गरिएको टेलिफोन कुराकानी ।

प्रसारण खोलिन्थ्यो । त्यसैले रेडियोमा समाचार तथा बीबीसी बच्ने समयमा मात्र रेडियो बज्यो भने दुनैमा बत्ति गएछ भनेर श्रोताले आफै अडकल काट्दा रहेछन् ।

समस्या त्यतिमा मात्र सीमित छैन । अनियमित विद्युत आपूर्तिले गर्दा भोल्टेज तलमाथि भई चलिरहेका विद्युतीय उपकरण चाँडै बिग्रन्छन् । त्यसको मर्मतसम्भार तथा नयाँ खरिद गर्दा आर्थिक भार भन् थपिन्छ । टेक शाही भन्छन्, "विद्युत झ्याप जानेआउने भइरहँदा सामग्रीमा खराबी आइदिन्छ । बल्ल तल्ल जोरजाम पारिएका एकसरो उपकरण बिग्रियो भने त्यसको मर्मत सम्भारको लागि कि प्राविधिज्ञ बोलाएर बनाउनु पर्‍यो वा सामान बोकेर प्राविधिज्ञकहाँ लैजानु पर्‍यो । आखिर जे गरे पनि स्टेसनलाई ठूलो भार पर्छ ।"^{२४} डोल्पामा प्राविधिज्ञ र आवश्यक सामान नपाइने भएपछि एउटा माइक्रोफोन अथवा मिक्सरको सामान्य पार्टपुर्जा बिग्रियो भने पनि ६०/७० हजार रूपैयाँ खर्च गरी काठमाडौँ पुऱ्याइन्छ । अभ् त्यस्ता महँगा सामान एकसरो मात्र हुँदा बिग्रिएको अवस्थामा तिनको मर्मत नहुन्जेल रेडियो नै बन्द गरेर बस्नुको विकल्प हुँदैन । यसले श्रोतामा रेडियोप्रतिको विश्वासनीयता कमजोर हुन पुग्छ ।

आर्थिक स्रोतको अभाव

कुनै पनि विज्ञापनदाताका लागि सञ्चालित रेडियोको पहुँच कहाँसम्म छ र कति श्रोताले सुन्छन् भन्ने तथ्य महत्त्वपूर्ण हुन्छ । रेडियो कहाँसम्म सुनिन्छ भन्ने कुरा उक्त रेडियोको अवस्थिति र ट्रान्समिटरको क्षमतामा भर पर्छ । त्यस हिसाबले गहिरो खाँच दुनैमा अवस्थित रेडियो डोल्पाको ट्रान्समिटर १०० वाटको छ । रेडियो डोल्पाको कभरेजबारे अहिलेसम्म कुनै सर्वेक्षण त गरिएको छैन तर त्यहाँका स्थानीयले बताएको र केही श्रोताले रेडियो सुनेको आधारमा सो जिल्लाका २३ मध्ये करिब दश ओटा गाविसका केही गाउँमा सुनिन्छ । ती गाविसहरू दुनै, जुफाल, रह, माभफाल, सुँ, त्रिपूराकोट, लिक्, पहाडा, लावन र शहरतारा हुन् । ती ठाउँका श्रोताबाट पाइएको प्रतिक्रिया र यो अनुसन्धानका बेला गरेको सानो परीक्षण^{२५} अनुसार विनाअवरोध सुन्न सकिने क्षेत्र चाहिँ दुनै मात्र हो । उल्लिखित अन्य गाविसका अलि अग्ला भागमा मात्र राम्ररी सुन्न

^{२४} टेक शाहीसँग २०७२ जेठ १२ मा गरिएको टेलिफोन कुराकानी ।

^{२५} मैले रेडियो कहाँसम्म सुन्न सकिन्छ भनेर जाँच दुनैबाट रेडियो बजाउँदै त्रिपूराकोट गाविस (दुनैबाट ३६ किमि टाढा दक्षिण) तिर आउँदा रेडियोको आवाज अस्पष्ट र धेरै सुसाएको मात्र सुनियो । भेरी नदीको तिरैतिरबाट उक्त गाविस छोड्नेबित्तिकै आककलमुककल आउने आवाज पनि हराएर गयो ।

सकिन्छ । प्रस्ट सुन्न कठिनाइ भएका ठाउँका कतिपय श्रोताले रेडियोमा तारको लामो एरिएल बनाएर सुनेको समेत पाइयो । रेडियो श्रवणका हिसावले दुनैका श्रोताले बीबीसी जस्ता केही छनोटका कार्यक्रम सुन्छन् ।^{२६} त्यसको प्रमुख कारण सूचना तथा मनोरञ्जनको विकल्पका रूपमा टेलिभिजन तथा मोबाइल उपलब्ध भएकोले पनि हो । दुनैमा जम्मा ६७२ घरधुरी छन् । तीमध्ये ३१० घरमा टेलिभिजन छ भने रेडियो हुने घर संख्या १९९ छ (सीबीएस सन् २०१२) । टेलिभिजन हुनेसँग रेडियो पनि छ । फेरि श्रोतालाई आकर्षण गर्नसक्ने स्थानीय कार्यक्रम पनि रेडियोमा छैनन् जसका लागि श्रोताले रेडियो नै सुन्नुपरोस् । रेडियोमा बच्ने जस्ता सबै प्रकारका कार्यक्रम टेलिभिजनमा हेर्न र सुन्न दुवै पाइन्छ । रेडियोले दिने गीत संगीत आजकल हातहातमा हुने मोबाइल फोन सेटमा रेकर्ड गरी सुन्न सकिन्छ । त्यसैले पनि मनोरञ्जनका लागि रेडियो नै सुन्नुपर्ने बाध्यता छैन । रेडियोको महत्त्व त सूचना र मनोरञ्जनका धेरै विकल्प नभएको ग्रामीण क्षेत्रमा हो तर प्राविधिक कमजोरीले गर्दा त्यहाँ रेडियो सुन्नै मुश्किल छ । त्यसैले एफएम रेडियोको बजार साह्रै सानो छ ।

रेडियोका लागि आर्थिक स्रोत पनि डोल्पामा ज्यादै सीमित छ । जिल्लामा उद्योग कलकारखाना छैनन् । रेडियो सुनिने ठाउँ दुनैमा सीमित संख्यामा केही साना व्यापारी छन् जसले रेडियोमा खासै विज्ञापन दिने गरेका छैनन् । त्यसैले त्यहाँका पसल अन्यत्रका ठूला बजारभन्दा स्थानीय रेडियोका लागि विज्ञापनको स्रोत होइनन् । जिविसबाहेक स्थानीय सरकारी वा गैरसरकारी निकायले स्थानीय सञ्चारमाध्यमको उपयोग गरी विभिन्न विषयमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने किसिमका कार्यक्रम आक्कलभुक्कलबाहेक गरेको पाइँदैन । रेडियो स्थापनाका लागि स्थानीय व्यक्तिले मिलेर जे जसरी सहयोग जुटाए, त्यति हो । त्यसपछि समुदायस्तरबाट कुनै स्रोत उपलब्ध भएको छैन ।

सरकारबाट एफएम रेडियोका लागि दिइने आर्थिक सहयोग भनेको लोक कल्याणकारी विज्ञापन हो । गत आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा पहिलोपल्ट रेडियोले ५० हजार रुपैयाँ पाएको थियो भने यसपालि रकम निकासामा भइसकेको टेक शाही बताउँछन् । त्यो रकम प्राप्त गर्न पनि रेडियो डोल्पाका लागि त्यति सहज भने छैन । नेपाल सरकारले विद्युतीय आमसञ्चार माध्यमलाई वितरण गरिने

^{२६} अध्ययन समयमा दुनैका स्थानीयवासी र बाहिरका गाविस वा जिल्लाबाट दुनैमा काम विशेषले आएका ८ जना व्यक्तिलाई आकस्मिक रूपमा रेडियो श्रवणबारे प्रश्न सोधिएको थियो । त्यसरी सोधिनेमा स्थानीय व्यापारी, शिक्षक, कृषक, मजदुर र सरकारी कर्मचारी थिए ।

लोक कल्याणकारी विज्ञापन वितरणको मापदण्ड निर्देशिका-२०६६ जारी गरेको छ ।^{१७} सो निर्देशिकाअनुसार लोककल्याणकारी विज्ञापन पाउन पालना गुर्नपर्ने धेरै मध्येमा दुई ओटा सर्त यस्ता छन् – पहिलो, तीस प्रतिशतभन्दा बढी कार्यक्रम रिले प्रसारण नगरेको हुनुपर्दछ । दोस्रो, प्रत्येक दिन कम्तीमा पनि दश घन्टा रेडियो प्रसारण हुनैपर्छ (नेपाल सरकार २०६६) । यी सर्त रेडियो डोल्पाका लागि कति कठिन छन् भन्ने माथिकै तथ्यबाट पनि प्रस्ट हुन्छ । दिनमा दश घन्टा प्रसारण समय हुनुपर्ने, त्यो पनि जम्मा तीन जना कर्मचारीका भरमा कम्तीमा ७० प्रतिशत आन्तरिक कार्यक्रम उत्पादन गर्न कम्ती चुनौतीपूर्ण छैन । यो लेखको पछिल्लो खण्डमा दिइएको आँकडाले रेडियो डोल्पामा बज्नेमध्ये करिब २५ प्रतिशत कार्यक्रम रिले भएको देखाउँछ यद्यपि आफ्नो उत्पादन भनिएकामध्ये धेरै कार्यक्रम पूर्णरूपले सांगीतिक छन् । जसोतसो रेडियो डोल्पाले यी सर्त पूरा गरेको भनेर देखाएको छ । सामुदायिक रेडियोले प्राप्त गर्ने लोककल्याणकारी विज्ञापनको रकम सामुदायिक रेडियो प्रसारक संघ (अकोराब) मार्फत जान्छ । अकोराबले प्रशासनिक खर्च भनेर पाँच प्रतिशत कटार रेडियो स्टेसनलाई दिन्छ ।^{१८} रेडियोमा लोककल्याणकारी विज्ञापन बजे-नबजेको अनुगमन/प्रमाणित गर्ने जिम्मा चाहिँ जिल्ला हुलाक कार्यालयलाई दिइएको छ । कम्तीमा आर्थिक कारोबार पनि त्यतैबाट हुने हो भने रेडियोका लागि सहज हुने थियो ।

जिल्लास्थित सरकारी निकायहरू (कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, वातावरण आदि) सँग विज्ञापन लिएर तथा तिनको कार्यक्रम उत्पादन/प्रायोजनमार्फत पनि देशका धेरै एफएम रेडियोले आम्दानी गरेका छन् । डोल्पाको सन्दर्भमा यो पनि हुन सकेको छैन । रेडियो स्टेसन आफै विज्ञापन माग्न जाँदा यो शीर्षकमा सरकारले हामीलाई पैसा दिँदैन भनेर ती निकायले भनेका छन् । कतिपय जनसरोकारका विषयमा चेतना अभिवृद्धि गराउने खालका कार्यक्रम गर्न तिनले चाहने हो भने स्थानीय मिडियालाई पनि आर्थिक स्रोत प्राप्त हुने गरी कार्यक्रम तय गर्न सकिन्छ तर यसतर्फ उति ध्यान पुग्न सकेको छैन । जनसरोकारका सूचना सार्वजनिक गर्दा अझै पनि कार्यालयको सूचनापाटीमा टाँसिन्छ । कर्णालीका अन्य रेडियोमा पनि यस्तै अवस्था रहेको हुम्लास्थित कर्णाली आवाज एफएमका कार्यकारी प्रमुख नवराज महतारा बताउँछन् ।^{१९} जिल्लामा रहेका सरकारी तथा गैरसरकारी

^{१७} www.moic.gov.np/upload/documents/Bigyapan_Bitaranko_Mapdanda_Nirdeshika_2066.pdf मा उपलब्ध, २०७१ माघ २६ मा हेरिएको ।

^{१८} अकोराबका कार्यक्रम संयोजक सोहम सुवेदीसँग २०७२ साउन १२ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१९} महतारासँग २०७० पुस १७ मा गरिएको कुराकानी ।

कार्यालयसँग जनसरोकारका कतिपय सूचना वा जानकारी हुन्छन् । तिनको सम्प्रेषणका लागि केही बजेट छुट्ट्याएर स्थानीय सञ्चारमाध्यमसँग सहकार्य गरी काम गर्ने हो भने त्यसको प्रभावकारिता बढ्छ साथै स्थानीय मिडियालाई पनि आम्दानीको स्रोत प्राप्त हुन्छ तर यस्तो अभ्यास त्यति हुने गरेको देखिएन । यद्यपि फाटफुट रूपमा भए पनि प्राप्त भएको यस्तै स्रोतबाट नै बल्लतल्ल रेडियो चलिरहेको चाहिँ यथार्थ हो । रेडियो डोल्पाबाट प्रसारण हुने *जिविसको हाम्रो डोल्पा* नामक प्रायोजित कार्यक्रम त्यसैको एक उदाहण हो ।

सबै गरी पारिश्रमिकबापत मात्र मासिक रु ६० देखि ६५ हजारसम्म खर्च हुन्छ । प्राविधिक/लेखापाल टेक शाहीले रेडियोको मासिक आम्दानी रु ६० हजारदेखि १ लाखसम्म रहेको बताए । नियमित आम्दानीभन्दा कहिलेकाहीँ कर्मचारीकै खर्च धेरै भएको अवस्थामा रेडियो कसरी चल्छ त भन्ने प्रश्नमा टेक शाहीले थपे, "अति आवश्यकीय खर्च जस्तै टेलिफोन र विद्युत महशुल नियमित तिरिन्छ । कर्मचारीको पारिश्रमिक भने प्रायः जसो चार पाँच महिना कुर्नुपर्ने हुन्छ ।"^{३०}

आयस्रोत उपलब्ध नहुनुमा रेडियो आफ्नै पनि प्रशस्त कमी कमजोरी छन् । अन्यत्र बजारका विभिन्न साना ठूला व्यापारीले विज्ञापन दिन्छन् । यहाँ पनि होलसेल तथा खुद्रा किराना पसल, होटल, टेलरिड सेन्टर, स्टेसनरी आदि विविध किसिमका व्यापारी, स्कूल क्याम्पस, क्लिनिक, आदि छन् । तर दुनैमा नै रेडियो बज्ने ठेगान नभएकोले विज्ञापन दिनका लागि विश्वसनीय वातावरण नभएको उनीहरूको धारणा छ । २५ वर्षदेखि दुनैमा टेलरिड गर्दै आएका पाल्पाका बुद्धिराम दर्नाललाई रेडियोमा आफ्नो व्यवसायबारे प्रचार गर्ने इच्छा छ । तर रेडियो नै कुन बेला बज्ने र कुन बेला बन्द हुने भन्ने ठेगान नभएको उनी बताउँछन् ।^{३१} त्यस्तै, रेडियोले अहिलेसम्म कुनै स्पष्ट बजार रणनीति बनाएको छैन । रेडियोमा कर्मचारी नै थोरै भएपछि विज्ञापनका लागि दौडधुप गर्ने पनि कोही हुँदैन । साथै, बजार र विज्ञापनसम्बन्धी नीति र योजना बनाउने दक्षता भएका जनशक्तिको पनि अभाव छ ।

कार्यक्रममा बाह्य उत्पादन हावी

माथि भनिएरहेको सरकारको आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्न पालना गर्नुपर्ने एउटा सर्त नेटवर्कका कार्यक्रम ३० प्रतिशतभन्दा कम हुनुपर्छ । यसको अर्थ स्थानीय

^{३०} शाहीसँग २०७२ जेठ १२ मा गरिएको टेलिफोन कुराकानी ।

^{३१} दर्नालसँग २०७२ साउन १५ मा गरिएको कुराकानी ।

रेडियोले सम्बन्धित क्षेत्रका विषयवस्तुलाई प्राथमिकतामा राख्नु भन्ने हो । तर यो मान्यतामा एफएम रेडियो अडिन सकेका छैनन् । आन्तरिक रूपमा पर्याप्त मात्रामा सूचना तथा शिक्षामूलक कार्यक्रम उत्पादन गर्न जनशक्ति र आर्थिक स्रोत दुवैको अभाव भएकोले रेडियो स्टेसन नेटवर्कका कार्यक्रममाथि भर पर्नुपर्छ । अझ कतिपय अवस्थामा नेटवर्कका कार्यक्रम वा विज्ञापन स्थानीय रेडियोमार्फत प्रसारण गरिदिएबापत उल्टै शुल्क पनि पाइन्छ । दूर दराजमा आर्थिक, प्राविधिक तथा जनशक्ति जस्ता स्रोतसाधनको अभावमा सञ्चालित रेडियो एकलै केन्द्रमा थुप्रिएका स्रोतलाई आफ्नो पक्षमा उपयोग गर्न सक्षम छैनन् । नेटवर्कसँगको संलग्नताले त्यस्ता स्रोतासम्म स्थानीय रेडियोको पहुँच पुग्न सक्छ (हुमागाई र अरू २०६५ : ६) । राष्ट्रिय मुद्दा वा गतिविधिमा सहज पहुँचको लागि होस् वा आर्थिक तथा भौतिक स्रोतसाधन सहयोगको आशले राजधानी र मोफसलका अथवा एक-आपसमा दुवै किसिमले देशभरका रेडियो यो वा त्यो नेटवर्कमा आबद्ध छन् ।^{३२} यसैको प्रतिरूप रेडियो डोल्पामा पनि देख्न सकिन्छ ।

रेडियो डोल्पामा प्रसारित विभिन्न सामग्रीमध्ये केही आफैले तयार पारेका (आन्तरिक) छन् भने केही अन्य रेडियो तथा रेडियो कार्यक्रम उत्पादन गृहले तयार पारेका (बाह्य अर्थात् नेटवर्कका कार्यक्रम) छन् । हप्ताभरि प्रसारण हुने जम्मा २९ ओटा शीर्षकका कार्यक्रममध्ये १८ ओटा आन्तरिक उत्पादन हुन् भने बाँकी ११ ओटा अन्यत्र उत्पादन भएका हुन् । कुल प्रसारण समय दिनमा दश घन्टाको दरले हप्तामा ४,२०० मिनेट रेडियो प्रसारण हुन्छ । बाह्य उत्पादनका कार्यक्रमले मात्र हप्तामा कुल प्रसारण समयको २५ प्रतिशत (१,०५० मिनेट) समय ओगटेको छ । यो आन्तरिक उत्पादनका कार्यक्रमभन्दा १५० मिनेटले कम हो । आन्तरिक र बाह्य कुनै प्रकृतिमा नराखिएका गीतसंगीतका कार्यक्रम बज्ने समय ४५ प्रतिशत (१,८७० मिनेट) छ । आन्तरिक रूपमा उत्पादन गरिने भनिएका कार्यक्रममा पनि अधिकांश समय गीत संगीत र विज्ञापनले ओगटेको छ भने हप्तामा केवल ३० प्रतिशत (१२८० मिनेट) मात्र समाचार, सूचना तथा शिक्षामूलक कार्यक्रम बज्छन् (हेर्नुहोस् तालिका २) । जिल्लामा विद्युत आपूर्ति नियमित नहुने दिन केही समाचारमूलक कार्यक्रम (जस्तै साभ्रा खबर, बीबीसी) लाई समेट्ने गरी दिनमा ६ घन्टा रेडियो बजाइन्छ ।

^{३२} रेडियो डोल्पा अकोराबद्धारा सञ्चालित सामुदायिक सूचना नेटवर्क (सीआइएन) मा आबद्ध छ जसको स्याटलाइटमार्फत एन्टेना फाउन्डेसन नेपाल, बीबीसी नेपाली सेवा, बीबीसी मिडिया एक्सन, इक्वेल एक्सेस, मेरो एफएम, जागरण एफएम, अख्तियार दुस्वयोग अनुसन्धान आयोग, आदिद्वारा उत्पादित कार्यक्रम प्रसारण गर्न सक्छ ।

तालिका २ : रेडियो कार्यक्रमको संरचना र तिनको प्रकृति

क्र.सं.	कार्यक्रम	प्रकृति	कुल समय (घण्टामा)	उत्पादन	कैफियत
१	धार्मिक भजनहरू	मनोरञ्जनात्मक	२१० मिनेट	आन्तरिक	दैनिक आधा घन्टा
२	साभा खबर	समाचारमूलक	४२० मिनेट	बाह्य	दैनिक आधा घन्टा
३	समाचार	समाचारमूलक	४२० मिनेट	आन्तरिक	दैनिक आधा घन्टा
४	नेपाल चौतारी	समाचारमूलक	६० मिनेट	बाह्य	आधा घन्टा, प्रत्येक शुक्रबार र शनिबार
५	बीबीसी नेपाली सेवा	समाचारमूलक	३१५ मिनेट	बाह्य	१५ मिनेट बिहान र आधा घन्टा साँझ
६	डोल्पा सेरोफेरो	शिक्षामूलक	३० मिनेट	आन्तरिक	सोमबार
७	फेरि तिम्बो याद आयो	मनोरञ्जनात्मक	४५ मिनेट	आन्तरिक	मंगलबार
८	शाक्तिका लागि सहकार्य	शिक्षामूलक	३० मिनेट	बाह्य	बुधबार
९	सुन्नुहोस् सुनाउनुहोस्	मनोरञ्जनात्मक	३० मिनेट	आन्तरिक	बुधबार
१०	मेरो गीत मेरो संगीत	मनोरञ्जनात्मक	४५ मिनेट	आन्तरिक	बिहीबार
११	क्वीज माष्टर	शिक्षामूलक	५० मिनेट	आन्तरिक	शुक्रबार
१२	नयाँ नेपाल	शिक्षामूलक	६० मिनेट	बाह्य	आधा घन्टा प्रत्येक बिहीबार र शनिबार
१३	मेरो मनको धुन	मनोरञ्जनात्मक	५० मिनेट	आन्तरिक	शनिबार
१४	सहयोगी हातहरू	शिक्षामूलक	४० मिनेट	बाह्य	शनिबार
१५	कथा मिठो सारंगीको	शिक्षामूलक	३० मिनेट	बाह्य	शनिबार
१६	समाचार बुलेटिन	समाचारमूलक	७० मिनेट	आन्तरिक	दैनिक १० मिनेट
१७	पोषण कार्यक्रम	शिक्षामूलक	३० मिनेट	आन्तरिक	सोमबार
१८	स्वास्थ्यका कुरा	शिक्षामूलक	१५ मिनेट	आन्तरिक	आइतबार
१९	बालमैत्री कार्यक्रम	शिक्षामूलक	३० मिनेट	आन्तरिक	हरेक आइतबार
२०	कृषि कार्यक्रम	शिक्षामूलक	३० मिनेट	आन्तरिक	१० मिनेट, प्रत्येक आइतबार, बिहीबार र शुक्रबार
२१	सिर्जनाका हातहरू	शिक्षामूलक	४५ मिनेट	आन्तरिक	आइतबार
२२	बहकिने मन	मनोरञ्जनात्मक	३५ मिनेट	बाह्य	सोमबार
२३	हाम्रो कानून	शिक्षामूलक	३० मिनेट	बाह्य	मंगलबार
२४	सदाचार कार्यक्रम	शिक्षामूलक	३० मिनेट	बाह्य	मंगलबार
२५	जिविसको हाम्रो डोल्पा	सूचनामूलक	३० मिनेट	आन्तरिक	शुक्रबार
२६	सूचना प्रविधि	सूचनामूलक	३० मिनेट	आन्तरिक	शुक्रबार
२७	किशोर किशोरीका मनका कुरा	शिक्षामूलक	६० मिनेट	आन्तरिक	आधा घन्टा, प्रत्येक शुक्रबार र शनिबार
२८	मनको चौतारी (दोहोरी)	मनोरञ्जनात्मक	६० मिनेट	आन्तरिक	शनिबार
२९	मनोरञ्जन (गीत)	मनोरञ्जनात्मक	१८७० मिनेट	-	अरु कार्यक्रमबाहेकका सबै समयमा
३०	सामाजिक सन्देश	विज्ञापन	कार्यक्रमभिन्ने बज्छन्	दुवै	विभिन्न कार्यक्रमसँगै
जम्मा			४२०० मिनेट		

स्रोत : रेडियो डोल्पाको कार्यक्रम तालिका (२०७० चैत) ।

किन बाह्य कार्यक्रम र गीतसंगीतले प्राथमिकता पाए भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्न स्टेसनमा कर्मचारीको संख्या मात्र हेरे पनि पुग्छ । त्यसमाथि नयाँ कार्यक्रम उत्पादन गर्न भएका जनशक्तिलाई विषयवस्तुको ज्ञान आवश्यक पर्छ । तर स्टेसनले तिनलाई न त पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था गर्न सक्छ न आवश्यक पर्ने स्रोत सामग्रीसहितको पुस्तकालय नै स्टेसनभित्र र स्थानीय क्षेत्रमा नै उपलब्ध छ । सामुदायिक रेडियो प्रवर्द्धक रघु मैनालीले नेटवर्कका कार्यक्रमले सामुदायिक रेडियोको अभियानलाई सकारात्मकभन्दा बढी नकारात्मक असर पार्ने जिकिर गरेका छन् । उनको भनाइ छ, "यसले सामुदायिक रेडियोको मोफसलदेखि मोफसलतर्फ र मोफसलबाट केन्द्रतर्फ सूचना प्रवाह गर्ने प्रतिप्रवाहको प्रणालीलाई चकनाचुर पार्छ । स्थानीयपन र स्थानीय आवश्यकतालाई ओभरलमा पार्छ । प्रसारणको 'प्राइम टाइम' जति यस्ता खाले कार्यक्रमले ओगटिदिन्छन्" (पराजुली २०६४ : १११) । रेडियो डोल्पाले सामुदायिक रेडियोको रूपमा जसरी स्थानीय आवाजलाई बुलन्द पार्न सक्थ्यो । मैनालीले भनेभैं यो पनि उही केन्द्रको सूचना एकतर्फी रूपले प्रवाह गर्नमै बढी प्रयोग भएको छ ।

आन्तरिक कार्यक्रमको संख्या थोरै त छन् नै, तिनमा पनि स्थानीय पहिचान भल्काउने विषयवस्तु पाइँदैन । रेडियो डोल्पाको सामग्री प्रस्तुति विशेष गरी रेडियो नेपाल र सहरतिरका रेडियोको शैली तथा संरचनासँग मिल्छ । जुन डोल्पाका अधिकांश जनताको जीवनशैली होइन । उदाहरणका लागि, बिहान धार्मिक क्रिया हुन्छन् भन्ने आधारमा रेडियो नेपाल तथा अन्य धेरै रेडियोले धार्मिक कार्यक्रम वा भजनहरू बजाउँछन् । जबकि डोल्पाका आम मानिसको दैनिकी त्योभन्दा भिन्न छ ।^{३३} त्यो केवल सीमित संख्याका साक्षर र सदरमुकाममा जागिरे जीवन जिउने वा जिल्लाबाहिरबाट जागिरकै सिलसिलामा त्यहाँ पुगेका श्रोताको लागि मात्र हो । स्थानीय विषयवस्तुलाई नै प्रसारमा ल्याउने खालका रेडियो सामग्री यो अध्ययनको सिलसिलामा चार ओटा कार्यक्रम- बुलेटिन (समाचार), डोल्पा सेरोफेरो, कृषि कार्यक्रम र जिविसको हाम्रो डोल्पा परेका

^{३३} डोल्पाका अधिकांश मानिस बिहान धार्मिक क्रियाकलाप कुनै नयाँ कामको थालनीको दिन गर्छन् जुन दैनिकी हुन सक्दैन । त्यहाँ आम मानिसको धार्मिक कर्मकाण्ड मौलिक छ । साधारणतः सहरको सुख सयलको दिनचर्या जस्तै बिहान उठ्ने सबैभन्दा पहिला धर्मकर्म गर्ने अनि त्यसपछि कामधन्डामा लाग्ने अभ्यास भए जस्तो होइन कि खेती-किसानीमा आधारित जनजीविका भएका अधिकांश डोल्पालीको पूजाआराधना गर्ने शुक्ल पक्षका तिथिमिति उनीहरूका आ-आफ्नै देवताअनुसार निश्चित दिन छन् । त्यही दिन धार्मिक कर्मकाण्ड हुन्छ । उही धर्म संस्कृति भए पनि त्यसलाई मनाउने तौरतरिका मौलिक छ ।

छन् । समाचारमा पनि पूरै स्थानीय समाचार रहेका हुँदैनन् । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समाचार भनेर अनलाइन समाचार पोर्टलबाट लिएर बजाइन्छन् जुन नेटवर्कका समाचारमा नै समेटिएको हुन्छ । कर्णालीको अलग किसिमको विशेषता र पहिचान छ जस्तो चाडपर्व मेला, खुल्ला बस्ने चलन (बाबुआमा छोरा-बुहारीबाट छुट्टिएर बस्ने), बहुपति प्रथा, स्थानीय भेषभूषा, काइके भाषा, नेपाली भाषाको जननी खस नेपाली भाषा, खाम भाषा र अन्य, आम्बी (स्थानीय) उपचार पद्धति, पर्यटकीय स्थल तथा मार्गहरू, आदि ।^{३४} स्थानीय भाषा तथा संस्कृतिले त्यति स्थान पाएको देखिँदैन । स्थानीय लोकलयमा आधारित गीत संगीतको डोल्पामा कमी छैन तर तिनले रेडियोमा पर्याप्त स्थान पाएको देखिँदैन । कार्यक्रमका संरचना, तिनको विषयवस्तु तथा प्रस्तुति, विज्ञापन आदि सहरकै ढर्राका बनाउन खोजिएपछि स्थानीय रेडियोमा स्थानीय पहिचान खोज्न मुश्किल पर्छ । दुनैमा रेडियो सुन्ने केही श्रोतासँग भेटेर रेडियोको उत्पादनबारे गरिएको कुराकानीमा पनि उनीहरूले स्थानीय उत्पादन एकदमै कम भएको प्रति असन्तुष्टि पोखेका थिए । रेडियो डोल्पाका एक श्रोता नरेन्द्र विक्रम जिंसी (स्थानीय शिक्षक) भन्छन्, "धेरैजसो समय गीत बजेको पाइन्छ । कार्यक्रम पनि काठमाडौँमा बनाइएका बज्दछन् । स्थानीय रेडियो भएपछि त विषयवस्तु पनि स्थानीय स्तरका बढी सुन्न पाइयोस् तर त्यसो हुँदैन ।"^{३५} यस्तै जनशक्ति आपूर्ति, इन्धन, प्राविधिक जस्ता विविध प्रकारका कठिनाइले बल्लबल्ल स्थापित रेडियोको निरन्तरतामा प्रश्न खडा गरेका छन् ।

निष्कर्ष

सहरी, सुगम तथा नागरिकको आर्थिक र शैक्षिक अवस्था राम्रो भएको ठाउँमा सूचना र मनोरञ्जनका लागि सामान्यतया प्राथमिक माध्यम रेडियो मात्रै हुँदैन । त्यहाँ अन्य धेरै विकल्प उपलब्ध हुन सक्छन् । तर डोल्पा जस्ता दुर्गम ठाउँमा सूचना, शिक्षा र मनोरञ्जनका लागि यसको महत्त्व धेरै छ । यो यथार्थबारे जानकार भएरै स्थानीय व्यक्ति 'आफ्नो रेडियो' खोल्न तम्सिए र अनेक अवरोधका बाबजुद एफएम रेडियो स्थापना गरेरै छोडे । तर रेडियो स्थापना गर्नु मात्रै पर्याप्त थिएन, मुख्य चुनौती त त्यसलाई नियमित रूपमा सञ्चालन गर्नु थियो ।

^{३४} यी कुराको मौलिकपन विशेष गरी डोल्पाबारे विस्तृत वर्णन *विगतको डोल्पा* पुस्तकमा छ (हिराचन २०६४) ।

^{३५} जिंसीसँग २०७० असोज २ मा गरिएको कुराकानी ।

त्यसका लागि प्रस्ट योजना, दीर्घकालीन आर्थिक रणनीति तथा केही त्याग र धैर्यता चाहिन्थ्यो । तर रेडियो खोलिदिएपछि आ-आफ्नो जिम्मेवारी सकिएको जस्तो गरी सञ्चालकले अहिले आवश्यक सक्रियता देखाएका छैनन् । त्यसैले रेडियोले समयअनुसार गति लिन सकेको छैन, बरु चार वर्ष पनि पुग्दा नपुग्दै 'कतिन्जेल पो चल्ले हो' भन्ने अवस्थामा आइपुगेको छ ।

रेडियो डोल्पा मात्र होइन नेपालका धेरै एफएम रेडियो स्पष्ट योजना र रणनीतिविना नै सञ्चालन भएका कारण आर्थिक तथा अन्य व्यवस्थापकीय समस्याबाट गुञ्जिरहेका छन् (गुरागाई २०६५) । सुगम ठाउँका रेडियो पनि चुनौतीविहीन त छैनन् तर डोल्पा जस्तो दुर्गम ठाउँमा सञ्चालित रेडियोका चुनौती भने थप विशिष्ट प्रकृतिका हुँदा रहेछन् । रेडियोका लागि भरपर्दो विद्युत आपूर्ति नहुँदा धान्ने नसकिने गरी सञ्चालन खर्च बेहोर्न बाध्य हुनुपर्दो रहेछ । विद्युतका विकल्पको रूपमा हेरिने अन्य उपाय आर्थिक भारले गर्दा त्यति कामयावी नहुने रहेछन् । यस्तो अवस्थामा राज्यले कम्तीमा रेडियो सञ्चालनका लागि विद्युत आपूर्तिलाई सहज गराउने वा वैकल्पिक उर्जा खपतमा सहूलियत प्रदान गरिदिने हो भने स्थानीय सामुदायिक रेडियोका लागि ठूलो राहत पुग्ने देखिन्छ ।

रेडियो सञ्चालनमा लाग्ने स्वाभाविक खर्च त छँदैछ इजाजत लिनदेखि नवीकरण गर्न, रोयल्टी बुझाउन काठमाडौँ धाउनुपर्ने अवस्थाले दुर्गम भेकमा रेडियो सञ्चालन गर्नु भन्नु खर्चिलो बनेको छ ।^{१३६} सुगम सहरी क्षेत्रमा लगाइने नियम र मापदण्ड नै दुर्गमका रेडियोलाई पनि लगाइनु व्यावहारिक हुन सक्दैन । यसबारे सरकारीस्तरमा कुनै सोचविचार भएको देखिँदैन । आफ्नो अवस्था र क्षमताअनुसार दैनिक ४ देखि ६ घन्टासम्म सञ्चालन हुने रेडियो लोककल्याणकारी विज्ञापन पाउन किन योग्य हुँदैनन् ? किन १० घन्टा नै सञ्चालन हुनुपर्छ ? यस्ता सवालबारे सम्बन्धित सरोकारवालाबीच बहस हुनुपर्ने देखिन्छ ।

स्थानीय रेडियो त्यसमा पनि सामुदायिक रेडियोका लागि अर्थआर्जनका विभिन्न पाँच विकल्प हुन सक्छन्; विज्ञापन, दाता, समुदायमा आधारित आम्दानी (कभरेज एरियाभित्र वा देशविदेशमा रहेका इच्छुक सबै खाले समुदायका व्यक्तिबाट प्राप्त हुने सहयोग), समूहगत संरक्षण र राज्यको सहयोग (मेयर्स सन् २०११) । ठूला

^{१३६} २०७१ चैत ९ को मन्त्रिस्तरीय निर्णयअनुसार २०७२/७३ देखि १०० वाट क्षमता सम्मको रेडियोको नवीकरण सम्बन्धित जिल्लामै गर्न सकिने व्यवस्था भएको छ । हेर्नुहोस् www.moic.gov.np/np/page/notice-100w-fm-radio-renewal.html, २०७१ चैत १६ मा हेरिएको ।

व्यापारिक कारोबार हुने सहरी क्षेत्रमा जस्तो आम्दानीको स्रोत डोल्पाजस्तो ठाउँमा उपलब्ध नभएपछि त्यहाँकै जस्तो ढर्रामा चलन खोज्नु डोल्पाको रेडियोका लागि उपयुक्त हुन सक्दैन । त्यसैले स्रोत जुटाउने फरक तरिका अपनाउनुको विकल्प छैन । स्थापना कालमा गरिएको सहयोग त फिर्ता हुने आशमा बसेका सहयोगदाताले नियमित सञ्चालन खर्च बेहोरिरहन उसै पनि सक्दैनन् । एक समय पाल्पास्थित रेडियो मदनपोखराले अभ्यास गर्न खोजेजस्तो श्रोताबाट मुठ्ठीदान वा चन्दाबाट रेडियो चलाउन सकिने विकल्प (अर्थात् २०६५ : ३३२) पनि विकट डोल्पाको सन्दर्भमा उपयुक्त देखिँदैन । बरु स्थानीय सरकारी वा गैरसरकारी निकायसँगको सहकार्यलाई बढाउनु आयआर्जनका लागि उपयोगी तरिका हुन सक्छ । कार्यक्रम सञ्चालनका लागि स्वयंसेवी जनशक्ति परिचालन तथा नेटवर्कका कार्यक्रम घटाउँदै प्रसारण समयको कटौती गर्दै कम खर्चमा रेडियो चलाउने विकल्पतर्फ सोच्यो भने एफएम रेडियो दीर्घकालसम्म टिकाउने आधार बन्न सक्छ ।

धन्यवाद

रेडियोको स्थलगत भ्रमणमा सूचना जुटाउन साथ दिने साथी प्रेमबहादुर बोहरालाई धन्यवाद । लेखको पहिलो मस्यौदा मार्टिन चौतारी र काठमाडौँ विश्वविद्यालय, भाषा तथा आमसञ्चार विभागद्वारा आयोजित 'पाँचौँ वार्षिक मिडिया अनुसन्धान सम्मेलन २०७१' मा प्रस्तुत गरिएको थियो । उक्त सम्मेलनमा यसमाथि टिप्पणी गरिदिने श्रीराम खनालगायत सबै सहभागीप्रति आभारी छु । त्यसै गरी आफ्ना अनुभव सुनाउने एवं सूचना संकलनमा सहयोग गर्ने अकोराबका सोहम सुवेदी; रेडियो कर्णाली आवाजका नवराज महतारा; रेडियो डोल्पाका विष्णुलाल बुढा, रवीन्द्र शाही, टेक शाही, सरोज थापा, बबीकिशोर गुरूङ; रेडियो त्रिपुराका कमल बुढा; सेडा नेपालका लकबहादुर शाही; पत्रकार विष्णु देवकोटा र अन्य अनिल रोकाय, अस्मिता बोहोरा, रूपचन्द्र बुढा, नन्दबहादुर चलाउने, रणबहादुर कार्की, योगेन्द्र विश्वकर्मा; सबै धन्यवादका पात्र हुन् । यो मस्यौदालाई विभिन्न चरणमा परिमार्जनको लागि सल्लाह सुझाव दिई प्रकाशनयोग्य बनाइदिने यस जर्नलका सम्पादकहरूलाई पनि धन्यवाद छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, कृष्ण । २०६९ । वीरगञ्जका रेडियोको आर्थिक पक्ष । *मिडिया*

अध्ययन ७ : १७१-१९० ।

अर्याल, गुणाकर । २०६५ । रेडियो मदनपोखरा र सामुदायिक सहभागिता ।
स्वतन्त्र रेडियोको एक दशक : विकास, बहस र सामाजिक सरोकार ।
देवराज हुमागाई, प्रत्यूष वन्त र कोमल भट्ट, सं., पृ. ३३१-३५५ । काठमाडौं :
मार्टिन चौतारी ।

गुरागाई, गोपाल । २०६५ । स्वतन्त्र रेडियोका दश वर्ष : चौबाटोको अलमल ।
स्वतन्त्र रेडियोको एक दशक : विकास, बहस र सामाजिक सरोकार ।
देवराज हुमागाई, प्रत्यूष वन्त र कोमल भट्ट, सं., पृ. १७-३१ । काठमाडौं :
मार्टिन चौतारी ।

डोल्पा जिविस । २०७१ । डोल्पा जिल्ला पार्श्वचित्र, २०७१ । डोल्पा : जिल्ला
विकास समितिको कार्यालय ।

डोल्पाली आवाज । २०६७ । डोल्पाली आवाज पत्रिकाको विमोचन । १(२) : २७ ।
तिमिल्सिना, एकिन्द्र । २०६९ । कैलालीका रेडियोमा स्थानीय सामग्री । मिडिया
अध्ययन ७ : १९१-२१६ ।

देवकोटा, रत्नाकर । २०४६ । कर्णाली अञ्चलको साहित्यिक इतिहास : एक
संक्षिप्त विवेचना । प्रज्ञा १७-१८(४-१) : ५८-९४ ।

नेपाल सरकार । २०६६ । विद्युतीय आमसञ्चार माध्यमहरूलाई वितरण गरिने
लोक कल्याणकारी विज्ञापन वितरणको मापदण्ड निर्देशिका-२०६६ ।
http://www.moic.gov.np/upload/documents/Bigyapan_Bitaranko_Mapdanda_Nirdeshika_2066.pdf मा उपलब्ध, २०७१ चैत २१ मा
हेरिएको ।

पराजुली, शेखर । २०६४ । मिडिया संवाद : नेपाली पत्रकारिताबारे अन्तर्वार्ता ।
काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

बुढा, बीरबहादुर । २०७० । इन्टरनेटको समस्याले डोल्पा आक्रान्त ।
http://dolpaonline.com/index.php?option=com_content&view=article&id=568:2014-03-10-01-15-06&catid=48:society&Itemid=92 मा
उपलब्ध, २०७१ चैत १६ मा हेरिएको ।

बुढा, विष्णुलाल । २०६५ । डोल्पामा पत्रकारिता । डोल्पा : श्रीमति निरा
बस्नेत (बुढा) ।

श्री ५ को सरकार । २०६२ । रेडियो सञ्चार (लाइसेन्स) नियमावली, २०४९ ।
वर्णानुक्रमिक नियम सँगालो । रामकुमार आचार्य, संकलक, पृ. १६५०-
१६६३ । काठमाडौं : समन प्रकाशन ।

हिराचन, सन्तराम (थकाली) । २०६४ । *विगतको डोल्या* । स्थान उल्लेख नभएको : श्री बिजयकुमार हिराचन र अरू ।

हुमागाई, देवराज । २०६५ । नीतिगत र कानूनी अन्वोलबीच नेपालका सामुदायिक रेडियो । *स्वतन्त्र रेडियोको एक दशक : विकास, बहस र सामाजिक सरोकार* । देवराज हुमागाई, प्रत्यूष वन्त र कोमल भट्ट, सं., पृ. ३२-६६ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

हुमागाई, देवराज, कोमल भट्ट र हर्षमान महर्जन । २०६५ । *रेडियो नेटवर्क : अभ्यास अन्तर्वस्तु र स्थानीय प्रभाव* । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

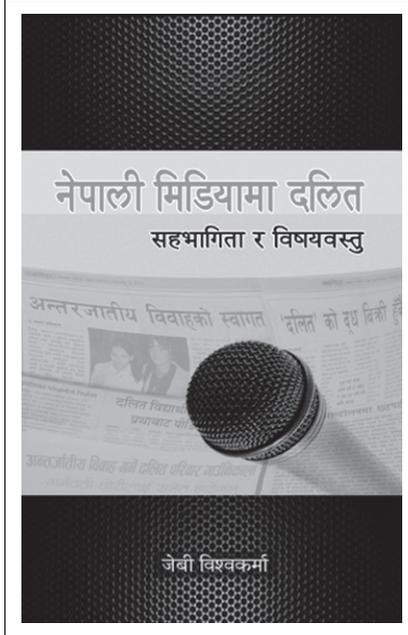
हुमागाई, देवराज, शेखर पराजुली, हर्षमान महर्जन र अर्जुन पन्थी । २०६७ । *मिडिया तालिम : नेपाली अभ्यासको लेखाजोखा* । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

CBS. 2012. *National Population and Housing Census 2011: National Report* (Vol. 1). Kathmandu: Central Bureau of Statistics (CBS).

Myers, Mary. 2011. In Search of a Business Model for Community Radio. In *Voices from Villages: Community Radio in the Developing World: A Report to the Center for International Media Assistance*, p. 18-27. Washington, D.C.: Center for International Media Assistance.

Nepal, Kiran. 2007. Thinking Nationally, Acting Locally: Nepal's Radio Success Faces New Challenges. *Nepali Times*, 9-15 March, p. 9.

Pringle, Ian and Bikram Subba. 2007. *Ten Years On: The State of Community Radio in Nepal*. Kathmandu: UNESCO.

चौतारी पुस्तक शृंखला - ७३

बहिष्करणमा परेका समुदाय र तिनका सवाललाई मिडियाले उचित स्थान नदिएको आवाज चौतारी रूपमा उठ्ने गरेको छ । प्रस्तुत पुस्तक नेपाली मिडियामा दलित : सहभागिता र विषयवस्तु दलितको प्रतिनिधित्व र तिनका मुद्दालाई मिडियाले दिएको स्थानबारे केन्द्रित छ । परिचयबाहेक पाँच अध्यायमा विभाजित यो पुस्तकले छापामाध्यमदेखि रेडियो र टेलिभिजनसम्मलाई समेटेको छ । विभिन्न मिडियामा दलित समुदायका व्यक्तिको सहभागिता, दलितसम्बन्धी सामग्रीको उत्पादन प्रक्रिया, तिनको अन्तर्वस्तु तथा प्रस्तुतिको शैलीबारे विस्तृत जानकारी र विश्लेषण पुस्तकमा छ । दलित सवालमा नेपाली मिडियाले खेलेको सकारात्मक भूमिकाका साथै तिनमा देखिएका कमीकमजोरी र त्यसका कारणहरू पनि पुस्तकमा केलाइएको छ ।

नेपाली मिडियामा दलितबारे नै केन्द्रित भएर लेखिएको यो पहिलो अनुसन्धानमूलक पुस्तक हो । मिडियामा समावेशीकरण र विभिन्न सामाजिक मुद्दाहरूका सन्दर्भमा मिडियाले दिने सामग्रीबीचको अन्तर्सम्बन्धबारे चासो राख्ने जोसुकैका लागि यो पुस्तक उपयोगी छ ।